

лося шурфування північно-західної частини посаду з метою встановлення меж розташування зовнішнього валу.

Бібліографічні посилання

1. Ковалева І. Ф. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблемы археологии Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.

2. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007. – С. 18–20.

3. Ковальова І. Ф. Дослідження Новобогородицької фортеці у 2008 р. / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця – Д., 2008. – С. 63–69.

4. Ковальова І. Ф. Дослідження поселення черняхівської культури Богородичне – I / І. Ф. Ковальова // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д., 2009. – Вип. 17. – № 1/1. – С. 228–236.

5. Приходько Н. П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине / Н. П. Приходько // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975

6. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Репринтное издание. – Д., 1991.

Надійшла до редколегії 25.11.09

УДК 902/904

В. М. Шалобудов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАТІЛЬНІ ХРЕСТИ, ЗНАЙДЕНІ НА ТЕРИТОРІЇ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2009 р.

Розглянуто нові знахідки натільних хрестів XVI–XVIII ст. з території Богородицької фортеці. На основі типологічних особливостей зроблено висновки про їхнє походження.

Ключові слова: Богородицька фортеця, натільний хрест.

Рассматриваются новые находки нательных крестов XVI–XVIII вв. с территории Богородицкой крепости. На основании типологических особенностей делаются выводы об их происхождении.

Ключевые слова: Богородицкая крепость, нательный крест.

The author considers new finds of worn next to the skin crosses of the 16th 18th century from the territory of Bogoroditska fortress. On the basis of typological features he makes conclusions about their origin.

Key words: Bogoroditska fortress, worn next to the skin cross.

Протягом останнього польового сезону на площі Богородицької (Новобогородицької) фортеці та її посаду здобуто 22 натільних хреста. Продовжуючи традицію публікацій нових ставрографічних знахідок [2–4], у статті розглянуто матеріали з ділянки Богородицької фортеці поблизу Самарських воріт (розкоп V), всього 11 хрестів та їхніх уламків. Чотири з них було знайдено в культурному шарі фортеці, а сім – у заповненні котлованів землянок № 7 та № 9.

Землянка № 7 датується початком XVIII ст. за знахідками на підлозі срібних дротяних копійок (11) та полушки раннього типу часів правління Петра I. У першій половині – середині XVIII ст. землянка використовувалася як смітник. Серед заповнення було знайдено п'ять різноманітних за формою та матеріалом виготовлення хрестів (рис. 1. 2–6).

Литий срібний хрест майстерної ювелірної роботи, прямий латинський за формою, нижня балка втрачена, в кутах перехрестя серцеподібні дуги, прикрашені кулями. Ширина хреста становить 2,5 см, висота вцілілої частини – 2,2 см (рис. 1.2.). На лицьовому боці внутрішній восьми кінцевий хрест, в оточенні прямокутних медальйонів. У горішньому – ЦРЬ СЛ під титлами, нижче – РСПВ, на бокових медальйонах – ІСЪ. ХСЪ. По краях внутрішнього хреста, добре читається текст молитви «Помилуй мя, Боже, по велицей милости твоей». На зворотному боці на кінцях балок та по центру вміщені медальйони із текстом молитви «Кресту твоему поклоняемся Владыко». Це перший випадок присутності молитовних текстів на обох сторонах виробу. За формою і оздобленням має аналогії у хрестах з Богородицької фортеці і датується XVII ст.

Наступний хрест – фрагмент верхньої балки, довжиною 2 см, але характерна форма не залишає сумнівів його атрибуції (рис. 1.3.). Подібні бронзові литі хрести мають, за В. О. Векленком, центрально-російське походження і представлені в матеріалах експедиції шістьма примірниками [6, с. 23, 25, рис. 9 №№ 1–6]. Можна стверджувати, що фрагмент походить від хрес-

та з цатою в центральній частині внутрішнього восьмикінцевого хреста, та характерними рогами-півмісяцями на кінцях зовнішнього хреста, подібні хрести датуються XVII ст. [3, с. 110–114]. Хрест має аналогію у № 355 із зібрання Б. І. й В. І. Ханенко [9, табл. XXXII], часткові аналогії також знаходимо у фондах ДІМ ім. Д. І. Яворницького (№№ К – 472 та К – 706), серед тільників з Албазинського острогу [1, інв. № 93] і у зібранні Російського етнографічного музею [8, с. 90].

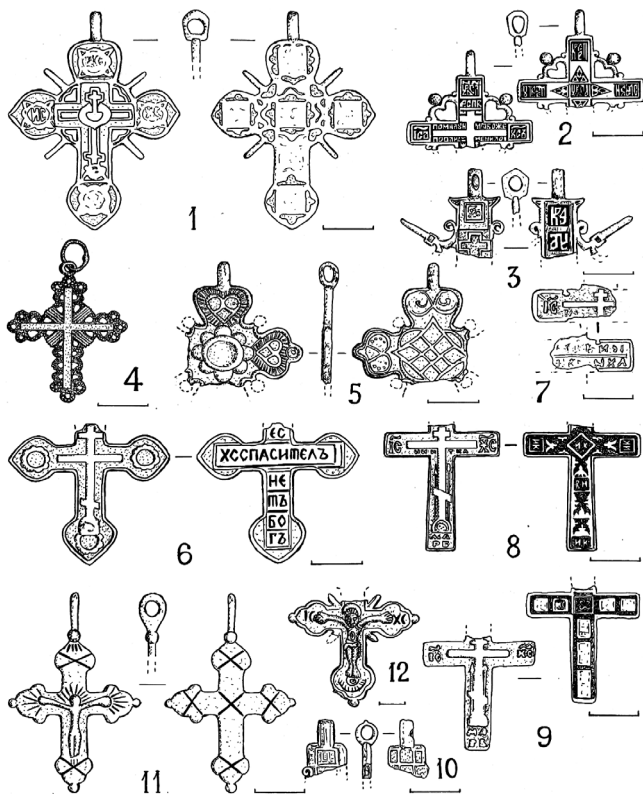

Рис. 1. Натільні хрести з Богородицької фортеці: 1–11 – Знахідки з розкопу V; 12 – Хрест з Харківської області [6, с. 27, 29, рис. 10 №№ 12, 13]. Також має часткові аналогії у знахідках з Тискінського могильника XVII–XVIII ст. [7, с. 203, 204].

Новий тип натільних хрестів становить знайдений мідний хрест з горизонтальним вушком та рухомим кільцем в ньому (рис. 1.4.). Хрест дуже тонкої роботи має однаковий лицьовий та зворотний боки, що засвідчує відливку у металевому кокілі. Центральне положення займає вузький чотирикінцевий хрест, котрий накладено поверх андріївського хреста. Ця проста композиція прикрашена легким ажурним фоном із псевдозерню. У заглибинах подекуди залишилася позолота. На наш погляд, виріб має західноєвропейське походження. Запропоноване датування у межах середини – кінця XVIII ст., аналогії знахідці невідомі.

Наступний хрест, виготовлений з олова, зберігся частково. Чотирикінцевий із розширеними закругленими на кінцях балками. Реконструйована ширина становить 3,2 см, висота фрагмента з вушком – 2,8 см (рис 1.5). По краях середньохреста були невеликі кульки, на що вказує наявність характерних зломів. На лицьовому боці вміщено терновий вінець у вигляді великої восьмипелюсткової квітки. Кожна балка прикрашена серцеподібною фігурою в оточенні променів з вміщеним у середині символом «вузла щастя». На зворотному боці – центральна ромбоподібна фігура у вигляді плетіння та волутоподібні пружки на раменах. Можливо, виріб має місцеве походження. Елементи східного орнаменту, скоріш за все, вказують на етнічну приналежність майстра, що потребує детальніших досліджень. Датується XVII–XVIII ст., аналогії знахідці невідомі.

Останній хрест із заповнення землянки № 7 бронзовий литий, з частково втраченою верхньою балкою. За формою чотирикінцевий, з краями балок у вигляді цибулин. Його розміри складають 3,2×3,2 см. (рис. 1.6). У середину вписаний восьмикінцевий хрест без списа та тростини на напівкруглій Голгофі. Під нею та на кінцях балок вміщено зображення тернового вінця, написи відсутні. Зворотний бік прикрашено двома гравійованими непов'язаними між собою написами: вертикальною – Да воскресеть Богъ, горизонтальною – ХС. СПАСИТЕЛЬ. За формою хрест можна датувати XVIII ст. [6, с. 34, рис. 12 №№ 5–8], але композиція не знаходить аналогій як у збірці хрестів Богородицької фортеці, так і серед інших ставрографічних зібрань.

Два хрести було знайдено в заповненні землянки № 9, котра за нумізматичним матеріалом датується серединою XVIII ст. Це

майже цілий бронзовий литий хрест з утраченим вушком та частиною верхньої балки, розміри $2,8 \times 2,3$ см (рис. 1.8). Зовнішній хрест – прямий латинський – має написи на кінцях горизонтальних балок: ІС. ХС. під титлами, на нижній – МЛРБ (місце лобне – рай бисть). Внутрішній хрест – восьмикінцевий – стоїть із списом та тростиною на заокругленій Голгофі, під раменами – напис: НИ.К.Т.КА (Ніка – переможець, К – копіє, Т – тростина). На зворотному боці підквадратні медальйони з імітацією написів та рослинний орнамент. Ще один невеликий уламок лівої балки бронзового прямого латинського хреста (рис. 1.7), знайдений у землянці, майже тотожний першому і детально не розглядається. Подібні хрести датуються XVIII ст. та в значній кількості зустрічаються під час розкопок Богородицької фортеці [6, с. 33–38]. Так, аналогічний хрест було знайдено у верхньому шарі розкопу V (кв. М – 5), литий бронзовий зі зламною верхньою балкою, розміри – $2,6 \times 2,2$ см (рис. 1.9). Оформлення лицьового боку цілком повторює попередні екземпляри, зворотний бік має невеликі відмінності, а саме: прямокутні медальйони без рослинного орнаменту та текстів молитв. Хрести мають часткові аналогії у знахідках з Тискінського могильника [7, с. 46, рис. 41, 42].

З культурного шару фортеці походить бронзовий литий хрест, знайдений в розкопі V (кв. О – 6) на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. За зовнішньою формою він чотирикінцевий, балки закінчуються цибулинами. Розміри без вушка – $4,3 \times 3,5$ см (рис. 1.1). Середохрестя прикрашено дугами, з котрих виходять вузькі промені, на кінцях балок вміщено округлі медальйони з чотирма підтрикутними променями. У них розміщено напівстерті написи: ЦРЬ. СВЫ, під титлами, напис у нижньому медальйоні нерозбірливий. Внутрішній хрест – восьмикінцевий з цатою, без тростини та спису на напівкруглій Голгофі. У заглибленнях рельєфу збереглися рештки темно-зеленої прозорої емалі. Зворотний бік уміщує п'ять квадратних медальйонів в оточенні квадрифолійних рамок. Значна потертість виробу не дає підстав для деталізації сюжетів, уміщених у медальйонах. Подібні за формою та композиціями хрести двічі зустрічалися на території пам'ятки й датовані дослідниками XVII ст. [6, с. 23, 25, рис. 9, 10; 9, табл. XXXII, №№ 353, 354].

Ще один фрагмент верхньої балки литого олов'яного хреста з вушком, розмірами $1,3 \times 0,8$ см (рис. 1.10) теж походить з вищевказаного квадрату. Про типологію хреста говорити важко, але, судячи із залишків волути, він мав розділене за допомогою кульок або променів середохрестя. Датується в межах середини XVII – початку XVIII ст. Через невеликі розміри фрагмента знайти йому аналогії важко.

Серед найцікавіших знахідок відзначимо хрест, знайдений на західній ділянці розкопу V. **Він литий бронзовий з великим вертикальним вушком** за розмірами $4,5 \times 2,6$ см (рис. 1.11). Прямий латинський хрест має лапчасте розширення на зразок давньоруських енколпіонів, кінці балок прикрашені маленькими кульками. На лицьовому боці в техніці барельєфа зображено розп'яття без проробки деталей. Від голови та рук виходять глибоко прорізані в металі промені. Такі ж промені позначені і на верхній балці хреста, що символізує сяйво Святого Духу. Композицію завершують андріївські хрести, прорізані в розширених частинах верхньої та нижньої балок. На зворотному боці – косі хрести (5), аналогічні зображеним на лицьовому. Серед більш ніж 120-ти знахідок різноманітних хрестів з Богородицької фортеці йому немає аналогій. Виконаний в давньоруських традиціях київських майстерень XII ст., він хоч і не претендує на датування цим часом, але майстер-золотар повинен був мати зразок подібної дрібної пластики. Вірогідно хрест має козацьке походження, належав когось із мешканців Самарі і датується XVI – першою половиною XVII ст. За аналогію може слугувати відлитою у відкриту форму бронзовий хрест (Харківщина), котрий також має подібні форму та зображення розп'яття, виконане в техніці високого рельєфа (рис. 1. 12.). Він датується за монетами (польські півтораки Сигізмунда III 1620-х рр. та боратинки Яна Казимира 1660-х рр.) серединою XVII ст.

Разом з тим, знахідка з території Богородицької фортеці має близьку аналогію у № 343 (з південно-руських земель) із зібрання Ханенків [9, табл. XXXI], а також у знахідці XVIII–XIX ст. із Твері [5, фото 5-37], а харківська – часткові аналогії у №№ 211-214 (XVII–XVIII ст.) із зібрання Російського етнографічного музею [8, с. 242–243] з тогочасних Орловської та Олонецької губерній.

Бібліографічні посилання

1. Албазинский острог. Материалы археологических исследований [Электронный ресурс] / Институт истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока Дальневосточного отделения Российской академии наук // <http://frontiers.nsc.ru/index.php?showcoll=121&media>.

2. *Векленко В. О.* Православні старожитності з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 51–68.

3. *Векленко В. О.* Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 110–114.

4. *Векленко В. О.* Натільні хрести Богородицької фортеці та її посаду за знахідками 2007 року / В. О. Векленко // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця – Д., 2008. – С. 149–153.

5. *Каталог Старинных крестов.* Сетевая версия книги «Тысячелетие креста» [Электронный ресурс] // <http://www.k1000k.narod.ru/foto/>.

6. *Ковальова І. Ф.* Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.

7. *Молодин В. И.* Кресты-тельники Илимского острога / В. И. Молодин. – Новосибирск, 2007.

8. Русский православный крест в собрании Российского этнографического музея. – СПб., 2007.

9. *Ханенко Б. И.* Древности русские. Кресты и образки / Б. И. Ханенко, В. И. Ханенко. – К., 1899. – Вып. I; К., 1900. – Вып. II.

Надійшла до редколегії 26.11.09